

EUGENIUSZ RYDZ, PAULINA BARAŃSKA

Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Słupsk

Wybrane problemy przemysłu mleczarskiego województwa słupskiego w latach 1990–1996

W polskiej gospodarce przetwórstwo spożywcze zajmuje szczególną pozycję, gdyż jest to nadal najważniejsza gałąź naszego przemysłu. Jego udział w produkcji sprzedanej całego przemysłu wynosił w 1996 r. 20,7%. Wyroby przemysłu spożywczego stanowiły około 32% sprzedaży towarów na rynek wewnętrzny i 10% eksportu. Przemysł spożywczy stanowi zatem ważne ogniwo gospodarki narodowej, w tym szczególnie gospodarki żywnościowej kraju. Główne zadania przemysłu spożywczego w gospodarce żywnościowej można ująć następująco:

- przyjęcie produkcji towarowej od rolnictwa do zakładów przetwórczych,
- utrwalenie i magazynowanie żywności,
- przetwarzanie i uszlachetnianie żywności,
- wytwarzanie produktów spożywczych.

Przetwórstwo spożywcze, podobnie jak wiele dziedzin gospodarki w okresie transformacji systemowej, przeobraża systematycznie swoją strukturę ekonomiczną i organizacyjną, zachowując przy tym jemu tylko właściwą specyfikę. W świetle powyższych uwag celem naszego artykułu jest przedstawienie wybranych problemów funkcjonowania przemysłu mleczarskiego na terenie województwa słupskiego w latach 1990–1996 oraz jego powiązania z bazą surowcową.

Podstawowym czynnikiem determinującym wielkość produkcji mleka jest stan pogłowia krów. Od początku lat 90. obserwuje się na terenie województwa słupskiego drastyczny jego spadek – z 55786 sztuk w roku 1990 do 24950 sztuk w roku 1996, tj. o około 56% (tab. 1). W tym samym okresie bardzo wyraźnie zmniejszyło się pogłowie bydła na 100 ha użytków rolnych – z 42 sztuk (w 1990 r.) do 21 (w 1996 r.) przy średnim spadku w skali kraju odpowiednio z 54 do 40 sztuk. Podkreślić należy, że spadek ten dotyczył przede wszystkim pogłowia należącego do państwowych gospodarstw rolnych i był efektem wycofania się państwa z szeregu dotacji do produkcji rolnej oraz konieczności spłaty zobowiązań finansowych wobec pracowników i banków, a w ostateczności bankructwa PGR-ów.

Zdecydowana większość stada krów w momencie likwidacji gospodarstw została przeznaczona na ubój, pozostała część zakupili rolnicy indywidualni lub przejęli zarządcy

nowo utworzonych spółek i innych podmiotów powstałych na bazie zlikwidowanych PGR-ów. Przemiany gospodarcze lat 90. przyspieszyły również proces zmniejszania się pogłowia krów, także z powodu niskiej opłacalności produkcji mleka.

Tabela 1. Stan pogłowia krów w województwie słupskim w latach 1990–1996

Rok	Pogłowia krów (szt.)				Pogłowia krów na 100 ha UR (szt.)
	Ogółem	Gospodarstwa państwowe	Gospodarstwa indywidualne	Inne jednostki	
1990	55786	24189	31597	151	16,9
1991	47554	19483	27938	133	14,4
1992	38996	13120	25714	162	11,8
1993	33495	8202	25215	78	10,1
1994	27951	3723	23029	1199	8,8
1995	27915	1895	23910	2110	8,4
1996	24950	1527	20928	2495	7,7

Źródło: Roczniki Statystyczne woj. słupskiego za lata 1991, 1993, 1995

Informacja o sytuacji gospodarczej województwa słupskiego w 1996 r., Urząd Statystyczny, Słupsk 1997

Proces zmniejszania się pogłowia krów nie został jeszcze całkowicie wyhamowany, choć na podstawie wyników osiąganych przez istniejące gospodarstwa, jak też pewnych przedsięwzięć organizacyjnych można sądzić, że swoje ekstremum już osiągnął i nastąpi pewna stabilizacja. Dzięki powstawaniu znacznej liczby gospodarstw wielkoobszarowych stała się bowiem możliwa w wielu przypadkach odbudowa hodowli i większe zmechanizowanie technologii produkcji mleka.

Podkreślić należy, że rozmieszczenie przestrzenne hodowli bydła na terenie województwa słupskiego wykazuje wyraźne zróżnicowanie (ryc. 1). W 1990 r. dość wysokim wskaźnikiem pogłowia charakteryzowały się gminy położone w północnej części województwa (Wicko, Sławno, Główny, Nowa Wieś Lęborska). Zjawisko to było wynikiem silnej koncentracji rolnictwa państwowego w pasie nadmorskim, dysponującego dużą ilością stanowisk inwentarskich. Obszary północne województwa posiadają na ogół stosunkowo najlepsze warunki naturalne dla rozwoju hodowli wyrażające się między innymi dużym udziałem łąk i pastwisk w ogólnej powierzchni użytków rolnych, np. 57,6% w gminie Wicko, 60,7% w gminie Smołdzino i 38,2% w gminie Główny. Najniższą obsadą była na 100 ha użytków rolnych cechowały się położone na Pojezierzu Miasteczko-Bytowskim gminy: Koczala, Lipnica, Tuchomie, Miastko, Kępice, gdzie z kolei dominowały rozdrobnione gospodarstwa indywidualne, ze stosunkowo niewielkim odsetkiem powierzchni użytków zielonych (średnio 16%). Na tym obszarze również spadek pogłowia był mniej drastyczny niż to miało miejsce w przypadku terenów nadmorskich, gdyż w części północnej

i południowej województwa wynosił on na przestrzeni lat 1990–1996 około 50% w Przechlewie i Damnicy, 60% w Słupsku, a nawet 70% w Czarnym (ryc. 2, 3).

Ryc. 1. Obsada bydła na 100 ha UR.
w gminach województwa słupskiego w 1990 roku

Ryc. 2. Obsada bydła na 100 ha UR.
w gminach województwa słupskiego w 1996 roku

Ryc. 3. Zmiany w obsadzie bydła na 100 ha UR.
w gminach województwa śląskiego w latach 1990–1996

Tabela 2. Produkcja i skup mleka w województwie śląskim w latach 1990–1996

Rok	Produkcja mleka (mln l)	Skup mleka (w tys. litrów)		
		Ogólnie województwo	Sektor publiczny	Sektor prywatny
1990	192,5	121096	61636	59460
1991	126,3	76524	35435	41089
1992	119,3	59821	21599	38222
1993	100,7	49219	16302	32917
1994	90,2	38019	7245	30774
1995	84,3	39365	4895	34470
1996	86,7	41639	2850	38789

Źródło: por. tab. 1.

Zmiany w pogłowie bydła, a szczególnie drastyczne zmniejszenie się pogłowa krów, spowodowały w latach 1990–1996 na terenie województwa śląskiego także bardzo duży spadek produkcji mleka. W rezultacie po raz pierwszy po wojnie w woj. śląskim pojawiły się niedobory mleka i jego przetworów. Obecnie deficyt ten jest pokrywany dodatkowymi zakupami z innych regionów (tab. 2).

O ile w 1990 r. na terenie prezentowanego województwa wyprodukowano łącznie w rolnictwie indywidualnym i w gospodarstwach państwowych przeszło 192 mln litrów mleka, to na koniec 1995 r. produkcja zmalała do 84,3 mln litrów, tj. 43,7% stanu z końca 1990 r. Pewne niewielkie ożywienie w skupie mleka, wyrażające się wzrostem o 2,8%, zanotowano w 1996 r. Największy bezwzględny spadek odnotowano w roku 1991 (o 34,4% w stosunku do roku poprzedniego), co było między innymi wynikiem nałożenia się na siebie wielu niekorzystnych zjawisk: wpływu złych warunków atmosferycznych na całą produkcję rolną, nagłego zaniechania pomocy państwa dla rolnictwa uspołecznionego, bardzo wysokiej inflacji uniemożliwiającej racjonalne inwestowanie oraz braku odpowiedniego, zaplanowanego czasu przystosowania się jednostek rolnictwa uspołecznionego do nowych warunków ekonomicznych.

Z przeprowadzonych badań wynika, że na ogólną roczną produkcję mleka skup nie obejmował około 40–60 mln litrów, które pozostawało w gospodarstwach, gdyż ta wielkość była przeznaczona głównie na cele paszowe (karmienie cieląt) oraz na potrzeby własne gospodarstw domowych rolników. Pewien wpływ na mniejszą ilość mleka objętego na początku lat 90. skupem wywarł fakt, że w tym właśnie czasie rozwinął się w miastach handel obwoźny mlekiem szacowany w 1992 r. na około 14,7 mln l i w 1994 r. na około 5,7 mln l (*Program restrukturyzacji...*). Pozostała część mleka nie zagospodarowana przez rolników była skupowana przez 6 zakładów mleczarskich (Śląsk, Lębork, Sławno, Miastko, Bytów, Człuchów) oraz powstałe w latach 90. dwie małe spółki zajmujące się przetwórstwem mleka (Zakład Przetwórstwa Mleczarsko-Mięsnego „Mlekoop” Sp. z o.o. w Dobieszewie i „Spółkę Mleczną” z o.o. w Poblóciu (ryc. 4).

Każdy z zakładów zajmujących się przetwórstwem mleka rozwinął sieć własnych, stałych punktów skupu, które pozyskują produkt na określonym dla siebie terenie. Pewna rejonizacja skupu dla poszczególnych zakładów jest jeszcze wynikiem polityki rolnej prowadzonej w czasach gospodarki centralnie planowanej, gdy punkty skupu przyporządkowywano poszczególnym zakładom kierując się kryterium najbliższej odległości punktu od mleczarni oraz wielkością ich zapotrzebowania na mleko.

W 1990 roku funkcjonowało w woj. śląskim 137 punktów prowadzących skup mleka, przy czym największą ich ilość posiadały mleczarnie w Śląsku (34), Człuchowie (32) i Miastku (27). Mleczarnie te miały na ogół dogodnie usytuowanie w terenie, pozwalające objąć swym zasięgiem duże obszary województwa. Mniejszą ilość punktów skupu mleka posiadały nieduże mleczarnie położone na obrzeżach województwa: Lębork (19), Bytów (19), Sławno (6), które jednak w pełni zaspokajały ich niewielkie moce przerobowe (*Program restrukturyzacji...*). Do 1994 r. w wyniku dużego spadku produkcji mleka zlikwidowano ogółem 13 punktów skupu. Zmalał również

o 60% w stosunku do 1990 r. skup mleka. W dalszym ciągu likwidowane są nierentowne punk-

ty o najniższym poziomie skupu oraz punkty prowadzące skup przez dojeżdżające autocysterny (Owsiany 1997).

Ryc. 4. Rejony skupu mleka zakładów mleczarskich województwa śląskiego

Wynikiem procesu transformacji gospodarki stało się powstanie nowego, całkowicie przeobrażonego sektora przetwórstwa rolnego. Charakterystyczne dla całego kompleksu żywnościowego przemiany szczególnie szybko i wyraźnie przebiegały w sektorze przetwórstwa mleka. Sektor ten był oparty głównie na spółdzielczym, niesamodzielnym zarzą-

dzaniu i gospodarowaniu nie wymuszającym żadnej konkurencji (rządowe ceny na skupowane mleko i wyprodukowane wyroby). Cechowała go także duża wrażliwość na wszelkie zmiany w ilości skupowanego mleka (mniejszy skup nie zaspokajał mocy przerobowych zakładów, wskutek czego pogarszały się wskaźniki rentowności produkcji) oraz silna zależność wielkości produkcji od popytu na rynku (nagle zmniejszenie popytu spowodowało duże perturbacje w określeniu profilu produkcji). Zmniejszył się również – wg szacunków Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – o około 20% poziom spożycia przetworów mlecznych.

Sektor przetwórstwa mleka w woj. śląskim miał na początku lat 90. szczególnie niekorzystne warunki rozwoju w porównaniu z innymi regionami Polski. Obok pewnego szoku, którym było niewątpliwie dla każdej jednostki w kraju uwolnienie cen i zlikwidowanie dopłat państwowych, zakłady mleczarskie w ciągu trzech lat utraciły blisko 2/3 wielkości skupu mleka.

Pozbawienie się tak dużej części skupu wynikało głównie z jednostronnego ukierunkowania się na nabywanie mleka od PGR-ów, które ulegając bankructwu całkowicie załamały rynek skupu mleka i pozbawiły zakłady mleczarskie szans na wzrost skupu w najbliższych latach.

Ryc. 5. Miejscowości największych zakupów mleka przez „Nestle” Polska – Fabrykę w Słupsku

Tabela 3. Miejscowości największych zakupów mleka przez Nestle Polska – Fabrykę w Słupsku w 1995 r.

Miejsce wg ilości zakupu	Miejscowość	Zakup mleka (w l)			Przybliżona odległość od Słupska (km)
		Ogółem	Pełne	Chude	
1.	Ciechanów	7932494	1319160	6613334	440
2.	Lipno	6884080	0	6884080	305
3.	Żuromin	2985650	2048650	936600	390
4.	Działdowo	1603560	169980	1433580	341
5.	Szczecinek	1427033	0	1427033	105
6.	Sierpc	772050	526800	245250	340
7.	Aleksandrów K.	561871	78466	483405	300
8.	Włocławek	447900	0	447900	330
9.	Sępólno Kraj.	421000	60200	360800	152
10.	Wągrowiec	413300	0	413300	241
11.	Zambrów	358700	0	358700	540
12.	Koło	341750	0	341750	355
13.	Płońsk	308530	166730	141800	400
14.	Miastko	304798	0	304798	59
15.	Szczecin	287450	287450	0	206
16.	Międzyrzecz	282500	36250	246250	333
17.	Rypin	262350	0	262350	338
18.	Pasłęk	248850	0	248850	226
19.	Gryfice	205600	0	205600	150
20.	Pyrzyce	194400	158900	35500	234
21.	Bytów	160896	160896	0	60
22.	Dobre	123640	0	123640	320
23.	Mogilno	123100	0	123100	270

Źródło: Dział zakupu surowca Fabryki „Nestle” Polska w Słupsku

Malejąca siła nabywczą ludności woj. słupskiego (niższa o ok. 30% od średniej krajowej) stworzyła dodatkową barierę popytu prowadzącą do ograniczania produkcji. W związku z tym obniżyło się wykorzystanie zdolności produkcyjnych zakładów mleczarskich, a zarazem wzrost kosztów stałych na jednostkę produktu finalnego. W przypadku spółdzielczych zakładów, na których opierało się przetwórstwo mleka w województwie, było to o tyle niekorzystne, gdyż jeszcze przed urynkowaniem gospodarki charakteryzowały się one wysokimi na ogół kosztami przetwórstwa. Składały się na nie wysokie koszty utrzymania punktów skupu, przestarzałe technologie powodujące duże zużycie w procesie produkcyjnym wody, energii i robocizny. W efekcie nałożenia się tych czynników nastąpił stopniowy spadek rentow-

ności w przemyśle mleczarskim (z 11,1% w 1989 r. do 1,04% w 1991 r.) (*Program restrukturyzacji...*).

Paradoksalnie kryzys mleczarstwa w początku lat 90. pogłębiło oddanie do użytku nowego obiektu Słupskiej Spółdzielni Mleczarskiej w Kobylnicy, mającego pełnić rolę głównego producenta przetworów mlecznych w regionie słupskim. Zdolność przetwórcza tego zakładu wynosiła 380 tys l mleka na dobę, podczas gdy w 1992 r. przerabiano jedynie 170 tys. l mleka na dziennie (Rydz, Jażewicz 1994). Z powodu braku surowca w województwie zakład ten, dysponujący blisko połową mocy przerobowej mleka w woj. słupskim, zmuszony został do sprowadzania nadwyżek występujących w innych regionach kraju, np. z województw: ciechanowskiego, włocławskiego, bydgoskiego (tab. 3, ryc. 5).

Podkreślić należy, że udział tych zakupów w ogólnym przerobie mleka wzrósł od 4,8% w roku 1990 do 59,3% w roku 1995. Taka metoda uzupełniania niedoborów mleka jest możliwa tylko w przypadku tego dużego zakładu mającego dobrze rozwiniętą bazę transportową oraz duże możliwości zbytu wyprodukowanych wyrobów (Zakład Mleczarski w Kobylnicy należy od 1993 r. do szwajcarskiego koncernu spożywczego „Nestlé”).

Proces urynkowania gospodarki spowodował bardzo istotne zmiany w strukturze produkcji wyrobów mlecznych. Przy ograniczonych możliwościach nabywczych ludności, narastającej konkurencji silnych pozalokalnych zakładów mleczarskich, otwarciu rynku i trudnościach ekonomicznych mleczarni nastąpił duży ogólny spadek produkcji (tab. 4, ryc. 6).

Tabela 4. Produkcja wybranych wyrobów mleczarskich w województwie słupskim

Rodzaj produktu	Wielkość produkcji w 1990 r.	Wielkość produkcji w 1995 r.
Mleko (w tys. litrów)	26758,1	13487,7
Śmietana (w tys. litrów)	1553,6	2415,7
Masło (w tonach)	2507	531
Twarogi (w tonach)	1985	2333
Sery dojrzewające (w tonach)	2343	229
Sery topione (w tonach)	314	15
Napoje ferment. (w tys. litrów)	449,5	1027,9
Mleko w proszku (w tonach)	1807	3446
Kazeina (w tonach)	369	0

Źródło: Materiały statystyczne WUS, Słupsk 1996

Podstawowym produktem wytwarzanym przez wszystkie mleczarnie było spożywcze mleko homogenizowane. Jego produkcja w 1990 r. wyniosła 26798 tys. l, co stanowiło 22,1% ogólnej ilości mleka skupionego i zagospodarowanego przez zakłady mleczarskie. W roku 1991 nastąpił gwałtowny spadek tej produkcji aż o 45,9%, który został wyhamowany w kolejnych latach. Od 1995 r. obserwuje się stopniowy wzrost produkcji, co jest między innymi wynikiem zwiększonego zapotrzebowania na mleko wskutek zmian relacji cen mleka do produktów mięsnych, a także poprawy jego jakości i rozszerzenia oferty gatunkowej. W 1996 r. zakłady mleczarskie przygotowały dla konsumentów ogółem 13,5 mln litrów mleka spożywczego.

Kolejnym znaczącym produktem przemysłu mleczarskiego jest mleko w proszku, którego wyprodukowano 1807 t w 1990 r., a w 1995 r. już 3446 t. Wyraźny wzrost produkcji tego wyrobu o blisko 1640 t, tj. o 90,0%, spowodowany jest dość dobrą koniunkturą cenową na rynkach europejskich, nowoczesną linią technologiczną o dużej mocy przerobowej w Zakładzie „Nestlé”, a także rozpoczęciem na jego bazie produkcji odżywek dla dzieci przez ten zakład (Owsiany 1997).

Ryc. 6. Produkcja wyrobów mleczarskich w województwie śląskim w latach 1990–1995

Istotny wzrost produkcji cechuje także napoje fermentowane (a zwłaszcza jogurty), co jest wynikiem znacznego wzrostu popytu na te towary i atrakcyjnej oferty gatunkowej.

Na przestrzeni lat 1990–1995 spadła natomiast znacznie produkcja masła, serów dojrzewających i topionych. Wielkość produkcji masła pozostaje w ścisłej zależności z produkcją mleka, a jej spadek wynika także z preferencji społeczeństwa dla mniej kalorycznego żywienia. Spadek produkcji serów był skutkiem zmniejszenia ich spożycia przez ludność

w wyniku napływu konkurencyjnych, bardziej urozmaiconych i o lepszej jakości produktów tej grupy z mleczarni innych województw a także z zagranicy.

Na zakończenie chcemy podkreślić, że przemysł mleczarski w województwie śląskim jest ściśle związany ze specyficznymi uwarunkowaniami ekonomicznymi i rolniczymi

regionu. Województwo śląskie, charakteryzujące się do niedawna na tle kraju dużym udziałem sektora państwowego w rolnictwie (około 59,0% powierzchni użytków rolnych), szczególnie dotkliwie odczuło efekty polityki gospodarczej początku lat 90. Duża liczba nieefektywnych państwowych gospodarstw rolnych nie mogła w szybkim tempie zaadaptować się do nowej rzeczywistości gospodarczej, wskutek czego ulegały one likwidacji lub głębokim przekształceniom. W lepszej sytuacji znalazły się gospodarstwa indywidualne, które nie zaciągały zbyt wielu kredytów, dzięki czemu zadłużenie nie było ich największym problemem. Głównym utrudnieniem natomiast stało się dla nich duże obniżenie realnej wartości cen skupu i nieterminowa zapłata za produkty (szczególnie często stosowana przez mleczarnie).

Podkreślić należy, że w latach 1990–1996 nastąpiły również bardzo duże zmiany w sektorze przetwórstwa mleka. W ciągu kilku lat zakłady mleczarskie zetknęły się z szeregiem niekorzystnych czynników: brakiem surowca, barierą popytu, konkurencją wyrobów zachodnich, zaprzestaniem dotacji. Mimo tego wszystkie istniejące w województwie śląskim mleczarnie przetrwały ten burzliwy okres, usamodzieliły się, wybierając własną drogę rozwoju. Obecnie o rozmiarach produkcji decyduje głównie rynek konsumentów, wobec czego zakłady muszą ciągle pracować nad obniżeniem kosztów wytwarzania, polepszeniem jakości i urozmaiceniem oferty towarowej.

Okres transformacji gospodarczej, mimo wielu negatywnych zjawisk, które mu towarzyszyły, można jednak uznać za przełomowy i potrzebny dla kształtowania się nowego rynku mlecznego w województwie śląskim. Nowy system gospodarczy pozwala na budowanie pożądaných powiązań między producentem mleka, zakładem przetwórczym i kon-

sumentem, które w przyszłości, jak sądzimy, będą procentować wzrostem efektywności gospodarowania. Rozwój przetwórstwa mleka w najbliższych latach będzie zależeć głównie od dostępności do surowca i zapotrzebowania rynku na produkty mleczarskie, a także ich konkurencyjności w zetknięciu z wyrobami produkowanymi w innych regionach.

Literatura

- Dziadek S., 1996, *Przemiany więzi produkcyjno-przestrzennych w procesie przechodzenia do gospodarki rynkowej w Makroregionie Południowym*, [w:] *Wpływ procesów transformacji gospodarki narodowej na funkcjonowanie jednostek gospodarczych i układów przestrzennych*, red. Z. Ziolo, Kom. Geografii Przemysłu PTG i WSP w Krakowie, Kraków – Warszawa.
- Górz B., Rajman J., 1995, *Społeczno-ekonomiczne skutki restrukturyzacji gospodarki na przykładach z Południowej Polski (problemy metodyczne badań)*, [w:] *Zadania badawcze geografii społeczno-ekonomicznej w obliczu transformacji ustrojowej i restrukturyzacji gospodarki (materiały z konferencji)*, pod red. A. Jagielskiego, Wrocław.
- Program restrukturyzacji i modernizacji mleczarstwa w woj. śluskim*, 1995, UW Słupsk.
- Owsiany Z., 1997, „Zmiany na rynku mleka w województwie śluskim w latach 1990–1995”, praca magisterska przygotowana pod kier. E. Rydza, WSP Słupsk.
- Rajman J., 1962, *Rozwój ośrodków przemysłowych nad Małą Panwią*, Katowice.
- Rydz E., Jażewicz I., 1994, *Przemiany struktur przestrzenno-gałęziowych przemysłu województwa śluskiego w zmieniających się warunkach gospodarowania*, [w:] *Zachowania przestrzenne przemysłu w zmieniających się warunkach gospodarowania*, red. Z. Ziolo, Kraków – Warszawa.
- Rydz E., Zaleski J., 1992, *Rola i funkcje Słupska na tle sieci osadniczej Środkowego Wybrzeża*, WSP Słupsk.
- Ziolo Z., 1996, *Oddziaływanie procesów transformacji gospodarki narodowej na funkcjonowanie jednostek gospodarczych*, [w:] *Wpływ procesów transformacji gospodarki na funkcjonowanie jednostek gospodarczych i układów przestrzennych*, red. Z. Ziolo, Kom. Geografii Przemysłu PTG i WSP w Krakowie, Warszawa – Kraków.